

LUND UNIVERSITY

Lättja

Det avslöjande avfallet

Åkesson, Lynn

2023

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Åkesson, L. (2023). *Lättja: Det avslöjande avfallet*. (Stiftelsen Riksbankens jubileumsfonds årsbok ; Vol. 2023, Nr 6). Makadam förlag.

Total number of authors:
1

Creative Commons License:
CC BY

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

LÄTTJA

*Det avslöjande
avfallet*

LYNN
ÅKESSON

RJ 2023

LÄTTJA

Det avslöjande avfallet

LYNN ÅKESSON

Riksbankens Jubileumsfond
i samarbete med Makadam förlag

MAKADAM FÖRLAG
GÖTEBORG & STOCKHOLM
WWW.MAKADAMBOK.SE

Dödssynderna i vår tid är Riksbankens Jubileumsfonds
årsbok 2023

Redaktör: Jenny Björkman

Redaktionsråd: Ingrid Elam, Lisa Irenius,
Sven Anders Johansson

LÄTTJA. DET AVSLÖJANDE AVFALLET

© Lynn Åkesson 2023

Grafisk form: Johan Laserna

Tryck: Bulls Graphics, Halmstad 2023

Pappersutgåva finns till försäljning i bokhandeln (ISBN 978-91-7061-440-8)

ISBN för denna volym 978-91-7061-940-3

ISSN 2000-1029

Detta verk är licensierat enligt Creative Commons Erkännande 2.5 Sverige.

För att se en kopia av licensen, besök <http://creativecommons.org/licenses/by/2.5/se/>
eller kontakta Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

creative
commons

Innehåll

Förord: Dödssynderna i vår tid	7
Avskrädets avtryck	11
Gömma och glömma	15
På avstånd	23
Teknik och skam	31
Till syndernas försvar	39
Presentation av Riksbankens Jubileumsfond	43

Förord: Dödssynderna i vår tid

Avund, frosseri, girighet, högmod, kättja, lättja och vrede – vilken betydelse har de sju dödssynderna, så som de organiserades för drygt 1500 år sedan av påven Gregorius den store, i dagens Sverige? Är det verkligen befogat att ägna sju essäer åt dem? Vi lever trots allt i ett av de mest sekulära samhällena i världen, ett samhälle där det förefaller mer troligt att helvetet är namnet på en nattklubb än en plats för syndare. Att leva ut sin lust är inte bara tillåtet – det anses också hälsosamt. Att släppa på trycket, att känna sig stolt, att tjäna pengar och äta lyxigt är också sådant som vi premierar – vi unnar oss, och det är vi självklart värda!

Samtidigt finns det andra tecken i tiden som tyder på en moralens återkomst. Klimatkrisen och de livsstilsförändringar som den pressar fram, ökad ojämlikhet och ofattbart rika människor i kombination med flyktingströmmar och krig i vårt närområde är samtidsfenomen som gör att vi allt oftare talar i termer av moral, åtminstone att döma av dagspressen. En enkel sökning i svenska dagstidningar visar att användningen av ordet ”moral” ökat tiofalt sedan 2014.

Ett annat tecken på moralens återkomst i samhällsdebatten är den roll som skam spelar i det som går under begreppet *cancel-* eller *call-out-culture*. Det har skett en ökning av det offentliga förnedrandet, så kallat skammande, när en ny nätgenererad social kontroll har vuxit fram. Förnedring på nätet har dessutom blivit en strategi för olika grupper för att åstadkomma förändring, som ett slags modern, skamdriven konsumentmakt. Trots att de flesta ser faror med att låta skam driva ett offentligt samtal, finns det de som menar att det kan vara något bra, och ett effektivt sätt att förändra folks beteenden och moral.

I den politiska sfären hänvisas allt oftare till gott och ont. Men det vissa uppfattar som gott kallar andra godhetssignalering, och vad är det annat än högmod? Att betrakta somliga som fullständigt skamlösa, å andra sidan, kan ses som del av samma trend. Ordet skamlös användes för övrigt nästan inte alls under 2000-talets början, men har ökat från 2014. Det finns de som menar att vi lever i en post-post-politisk värld, en hyperpolitisk era, där *allt* är politik, och därmed kan klassas som gott eller ont. Engagemang är bara ett klick bort, men lika flyktigt som kärlek på Tinder. Massrörelser dör lika fort som de bildas, och resultatet är ett slags överhettad diskussion som tar upp allt, men fördjupar intet, som snabbt konstaterar om något är rätt eller fel/gott eller ont, och där den som hamnar på fel sida om en dragen linje lätt kan drabbas av kölhalning i allmän åsyn.

I det perspektivet finns det anledning att återvända till dödssynderna och de moraliska anspråk som de har. Synder och laster är dessutom individuella. Målet med att inte synda är den egna frälsningen, inte kollektiv förändring. Att det egna beteendet och vår personliga moral accentueras är symptomatiskt för vår tids individualism. Fokus på synder passar således en era som hyllar jaget.

Men dödssynderna har också alltid haft en obestridlig kollektiv dimension. När Vatikanen 2008 lanserade sju kompletterande dödssynder var syftet att anpassa synderna till dagens globala verklighet och betona den sociala interaktionen människor emellan: miljöförstöring, medicinska eller andra moraliskt omstridda experiment på människor, genmanipulation, drogmissbruk, vållande till fattigdom, orimlig rikedom samt att medverka till sådant som leder till social orättvisa.

Värt att minnas är också att dödssynderna egentligen inte handlar om det värsta vi människor kan ägna oss åt. Redan under medeltiden fanns det värre saker än lättja och kättja. Våldtäkt och mord var betydligt allvarligare brott, men dödssynderna ansågs farliga eftersom de riskerade att göra oss till slavar under våra egna känslor, slå ut vår rationalitet och skapa ett beroende av de kickar som synderna gav. Dödssynderna hotade att förtära oss. Och precis som de moderna, uppgraderade dödssynderna har de gamla dödssynderna faktiskt alltid syftat på sådana försyndelser och illgärningar som hotar att slita sönder

samhället, och på sådana känslor som hotar att dra oss bort från det goda och det rätta.

Nog låter det alltjämt angeläget? I denna samling texter har sju forskare utifrån sin egen forskning tagit sig an var sin dödssynd, för att mer konkret pröva syndernas relevans i vår tid och ta reda på vad de kan lära oss, om oss själva och våra samhällen.

I denna essä skriver etnologen Lynn Åkesson om lättjan, sedd genom ett prisma av sopor och avfall. Genom århundradena har lättja, både i form av ligkiltighet och ren slöhet, präglat vår hantering av avfall. Men dagens kökkenmöddingar kan bli direkt farliga för framtida generationer och för att kunna hantera de giftiga sopbergen behöver vi göra upp med vår lättja. Vi kan inte fortsätta sopa skräp under mattan eller ligkiltigt titta bort.

Redaktionen

Avskrädets avtryck

Hur vi människor hanterar våra sopor skulle kunna förstås som ett utslag av lättja, en av de sju dödssynderna. I alla fall den första impulsen, att slänga där vi står och går. Arkeologiska och historiska studier vittnar om att sopor slängts ut i nära anslutning till boplatser, på bakgårdar, på gatorna. Det danska ordet ”kökkenmödding”, avfallshögar av hushållsavfall, är ett bra och talande begrepp för vad det handlar om.

I den här texten ska de historiska insikterna inte fördjupas men det kan vara värt att hålla i minnet hur stanken från ruttnande sopor blandad med den från läckande latriner, kloaker och avföring från kringströvande husdjur länge var doftspåret som kännetecknade städers och byars boendemiljöer. En doftvärld så målande beskriven i Patrick Süskinds roman *Parfymen* som utspelar sig i Paris fattigkvarter under 1700-talet.

Så sent som på 1930-talet reste journalisten Ludvig ”Lubbe” Nordström runt på den svenska landsbygden och upprördes över de sanitära förhållandena, skildrade i en serie radioreportage och i boken *Lort-Sverige*, båda från

1938. Vi som var med på 1960-talet minns hur allsköns skräp utan vidare hivades ut från bilfönstren eller hur grunda sjövikar användes för att tvätta bilen som helt sonika kördes ut i vattnet. 1962 lanserades kampanjen ”Håll naturen ren”, som kom att bli förlagan för stiftelsen Håll Sverige rent, skapad 1983. Och den dag som idag är för skolbarnen terminsvisa räder för att plocka skräp. På stiftelsens hemsida finns material att beställa för alla skolans åldersgrupper och uppmuntran till vuxna att också delta. Rekordmånga personer, 789 950, anmälde sig till 2022 års skräpplockardagar.

Liksom de andra dödssynderna verkar lättjan ha en inneboende lockelse. Så fort man skrapar på den rätt så tunna kulturella, civilisatoriska fernissan pockar dödsynderna på. Lusten, avunden, frosseriet – alla måste de hållas stången, motas bort, uppfostras bort. Det är en ändlös kamp mot allt som i evigheter har frestat och fortsätter fresta människan. Bakom de mentala murar som byggs för att hålla synderna i schack hotar kaos och förfall. I sopornas fall också högst fysiskt påtagligt.

Den här texten vänder och vrider på lättjans konsekvenser och förutsättningar sedda genom avfallshanteringens lins. Den byggs upp av tre teman. Det första handlar om att gömma och glömma, en välkänd teknik för att distansera sig från avfallet. Det andra bygger vidare på detta och tar sig an förhållandet att sopor och sophantering helst ska vara någon annans problem, skyldighet

eller ansvar. Det tredje temat handlar om teknikens möjligheter och begränsningar och om känslans kulturella rationalitet.

Gömma och glömma

Till varje dödssynd kopplades traditionellt ett djur, kanske med pedagogiska avsikter, för att lättare komma ihåg vad dödssynden handlade om.

Lättjans djur är åsnan. Oförtjänt kan man tycka med tanke på dess strävsamhet. Åsnan är ju lastdjuret som med stora bördor på ryggen stretar fram över stock och sten i oländig terräng. Associationerna bör i så fall snarare kopplas till föreställningen om den dumma åsnan, säkert även det oförtjänt, men seglivat. Tänk exempelvis på Karlssons klister som än idag har en åsna avbildad på tuben, fastän kopplingen mellan klister och åsna inte längre är självklar. Den gamla reklamsloganen ”Alla använder Karlssons klister utom jag för jag är en åsna” är sedan länge försvunnen.

Att åsnans dumhet spelar in här beror på att det latinska begreppet för lättja, *acedia*, har andra innebörder än den rent fysiska lättjan. Det handlar om bristen på omtanke om annat och andra, om empatilöshet, passivitet, apati, likgiltighet, om en både andlig och intellektuell lättja. Kopplat till sopor och avfallshantering kan man då

konstatera att dålig avfallshantering är en dumhet och en intellektuell lättja värdig en åsna.

Likafullt kantas människans väg av avfallshögar. De är inte alltid närvarande och synliga på samma sätt som i medeltida städer utan flyttas efterhand ut från den närmaste bebyggelsen, till soptippar, avfallsgropar eller till åkrarna som jordförbättringsmedel, och idag rent av till andra världsdelar. Det lättjans perspektiv som kan tillämpas här är att det som inte syns inte finns.

Men det som gömmts undan har en förunderlig förmåga att ändå pocka på uppmärksamhet. Vetskapen om att det finns något dolt där borta, där bakom, där nere, är ett kusligt bakgrundsackord, ett hot om återuppståndelse och hemsökelse. Det dolda kommer fram i ljuset när gammal industrimark ska bebyggas eller ett dödsbo tömmas. Då måste nedgrävda tunnor med kemiavfall eller dagböcker med obehagligt innehåll hanteras fysiskt och emotionellt. Det är svårt, för att inte säga omöjligt, att utplåna alla spår av farliga verksamheter eller förbindelser. Om inte annat så avslöjar tiden gamla synder och lättjans praktiker.

Det fördoldas tematik finner gärna sitt rum i konsten. Konst är bra på att blottlägga den abstrusa verkligheten i både bildlig och bokstavlig mening. Sopor och avfall är därför tacksamma material i konstnärliga verk där betraktaren manas till reflektion över sakernas tillstånd och till handling. Alltså till lättjans motsats. Ett sådant verk är konstnärssduon Gunilla Bandolins och Monika Goras

installation med det i sammanhanget passande namnet ”Vår tids kökkenmödding”. Den var tänkt att uppföras i det offentliga rummet i Falkenberg 1997 som ett bidrag till skulpturutställningen ”Sculptura 97”. Men den mötte motstånd.

Installationens ena del bestod av ett sophus fyllt med bråte som placerats på stadens torg. Den andra delen var ett hål eller schakt i stadens soptipp där soporna hämtats. Tillsammans ville verket visa på sambandet mellan torget och tippen, mellan marknadsplats och avfallsplats. Ett utsnitt från soptippen flyttades tillbaka till stadens centrum. Tanken var att publiken skulle bussas mellan torg och tipp för att se det verkliga soptippshålet. På så sätt kunde det som konsumerats och sedan kastats bort återförenas. Konstnärerna förklarade sina intentioner: ”Soptippen är en av de mest meningsfulla bilderna för vår tid. Den komprimerar vår skamkänsla inför det förflutna och innefattar vår bävan inför framtiden. Tippet är också en plats som förenar oss som samhällsvarelser.”

Det gick inte så bra. Uppretade medborgare skrev arga insändare och några nöjde sig inte med det. Innan huset på torget var färdigbyggt brändes det ner till grunden och avfallet som transporterats dit raderades ut en gång för alla. Naturligtvis skapade detta uppmärksamhet kring verket långt utanför Falkenberg, en uppmärksamhet som vandalerna knappast önskat. Det måste också sägas att andra medborgare oroades över brandattentatet. De

lämnade in namnlistor till kommunen till stöd för yttrandefriheten med överskriften: ”Vi ser med stor oro på de sabotage som drabbat Sculptura 97 i Falkenberg. Vi fördömer dessa illdåd, som leder tankarna till en svart tid i 1900-talets historia.”

Det går att göra sig många tankar om branden i Falkenberg. Varför blev marodörerna så arga, så provocerade? En handlar om den gamla vanliga, trista frågan om vad som är konst – egentligen. Och om den lika trista populistiska åtskillnaden mellan kulturelit och ”vanligt” folk. Men det är inte oväsentligt att det i det här fallet också handlade om sopor, om sopor på fel plats. Lättjans konsumtionspraktiker utmanades när konsumtionens fingeravtryck i form av avfall plötsligt synliggjordes och det till och med i ett urbant guldläge, på torget. Att följa med bussen till deponin och möta mera avfall, mer av konsumtionens baksida, lockade ännu mindre.

Vid den här tiden fanns ännu inte EU-direktivet om en avfallshierarki, populärt och pedagogiskt kallad ”Avfallstrappan”. Det lanserades 2008 och slår fast avfallshanteringens prioriterade steg, där det första handlar om att minimera, det vill säga så långt som möjligt förhindra att avfall alls uppstår. Sedan följer stegen att återanvända, återvinna och utvinna energi ur avfallet. Trappans sista steg är deponi. När kökkenmöddingen 1997 invaderade Falkenbergs torg var det alltså ännu mera kontroversiellt att ifrågasätta konsumtion och påminna om dess bak-

sidor. Vreden det väckte kan utöver det äckliga tilltaget att visa upp sopor också handla om en vrede över att vardagliga val och vanor blir ifrågasatta. Det är svårt att ändra sig när det gäller att avstå. Producera mindre sopor, köra mindre bil, inte flyga, inte äta kött... Lättjans princip är att låta allt fortsätta som förut, det kräver ju ingen ansträngning. Men konsten fortsätter att provocera. Verk där avfall spelar huvudrollen diskuterar nedskräpningen av haven, förorenad mark och luft och människors livsvillkor där frånvaron av rent vatten och sanitet skapar lidande och död.

Det måste också sägas att lättjans princip i relation till avfall inte endast är ett problem på hushållsnivå. Det är inte bara privatpersoner som är lata och struntar i källsortering. Tvärtom. De riktigt stora avfallsmängderna finns i bygg- och gruvbranscherna. Byggandets huller-om-buller-princip för överblivet och utrivet material har länge varit normen, eftersom det är enklare och har varit billigare att slänga allt i samma container istället för att sortera.

Och synderna från industrialismens era hemsöker nutiden. Etthundrafemtio års lättvindigt utkastande och nedgrävande har bara varit tillfälligt gömt och glömt. I vatten och mark lurar giftiga rester efter stora som små industriella utsläpp. På många sätt påminner de tidiga industriernas, kommunernas och sjukhusens sätt att handskas med avfallet om hushållens kökkenmöddingar, men

där möddingarna som har skapats är så mycket större och miljömässigt värre. Mycket av detta beteende berodde säkert på okunnighet och bekväma föreställningar om att vattnens, markernas och luftens kapacitet att svälja avfall var oändlig.

I andra fall handlar det däremot om medvetna strategier som vittnar om likgiltighet för människor och miljö. Strategier som också kan knytas till en annan dödssynd: girigheten. Ett exempel på hur det kan gå när ekonomisk vinst övertrumfar allt ansvar är det som brukar kallas Sveriges första miljöskandal: BT Kemis nedgrävning av giftiga kemikalier på en industritomt i Teckomatorp i Skåne. Historien börjar 1965 när tillverkningen av växtgifter av samma slag som Agent Orange, ökänt under Vietnamkriget, flyttade in i det gamla sockerbrukets lokaler. Det dröjde inte länge förrän fisk och växter skadades eller dog efter läckage och utsläpp i Braån. Redan på tidigt 1970-tal protesterade en del ordsbor mot detta och mot den motbudande lukt som spreds från fabriksområdet. Andra valde att slå dövörat till och var mest förbannade på dem som klagade och därigenom riskerade fabriksjobben.

Efter många turer, stämningar och böter, men mest en avvaktande kommunal hållning som gick ut på att företaget självt skulle agera, inleddes blygsamma, snarast symboliska saneringsinsatser. Klagande Teckomatorpsbors namnlistor ignorerades, tidningsartiklar publicerades inte

efter hot från fabriksledningen, sjukdomsfall och till och med dödsfall tystades ner. 1977 gick företaget i konkurs och 1979 sprängdes fabriksbyggnaden i luften. Miljölagstiftningen var på 1970-talet knappt värd namnet och tidsgränsen för preskribering var inte mer än två år. Ingen kunde längre ställas till svars.

Det mödosamma upprensningsarbetet inleddes 2007 då sönderrostade tunnor började grävas upp och förgiftade jordmassor transporteras till Tyskland för sanering. 2020 inleddes saneringen av själva fabriksområdet med förhoppningen att arbetet skulle avslutas tidigt 2022. Så har det inte blivit. Den nya saneringstekniken där 300 graders varm ånga skulle användas för att ”förånga” gifterna i marken fallerade. Nu, nästan femtio år efter att de första gifttunnorna avslöjades, befinner sig uppröjningen i Teckomatorp än en gång i limbo med en prislapp hittills på en halv miljard för skattebetalarna.

Beteendet att gömma och glömma, av likgiltighet och lättja, girighet eller oförstånd, kan verka åsnelikt i sin dumhet – för att återvända till lättjans symboliska djur. Det som finns i det fördolda finns ju ändå kvar.

På avstånd

Avstånd som strategi kan ses som ett annat av lättjans sätt att handskas med sopor, även detta med djupa historiska rötter. De som tar hand om soporna har utgjort en egen klass av fattiga. Så är det fortfarande i vissa delar av världen, också i den meningen att sopor gärna transporteras från rika till fattigare landsdelar nationellt och globalt. Historiskt sett var själva personerna som hanterade avfallet ofta stigmatiserade, föraktade, farliga. Rackaren, som var bödelns dräng och tillika hästslaktare, var en av dem. Begreppet nattman, som användes i Danmark och Sydsverige från medeltiden och fram på tidigt 1900-tal, tydliggjorde att latriner och sopor helst skulle tömmas och hämtas efter mörkrets inbrott för att inte genera vanliga medborgare. I bondgårdarnas storstugor blev en del av själva byggnadskonstruktionen avståndsmarkören gentemot rackare, nattmän, tiggare och luffare: den så kallade stackarebjälken, belagd åtminstone från 1700-talet. Den kraftiga bjälke som gick tvärs över rummet några steg från dörren in till stugan materialiserade gränsen: hit men inte längre var dessa människor, stackarna, välkomna.

Förflyttat till vår tid och vår del av världen kan detta att släppa in oberörbara personer i det egna köket snarare kännas som en brist på avstånd och gränser, en otänkbar intimitet. Avståndet gentemot det oönskade markeras istället långt bortom husknuten, i ett vidare geografiskt område. Det som brukar kallas NIMBY, *not in my back yard*, inte på min bakgård, kan illustrera behovet av gränsdragning gentemot något som alla vet behövs men helst inte själva vill befatta sig med eller vara i närheten av. Det kan handla om vindkraftsparker, boenden för människor med särskilda behov, alla möjliga slags angelägna byggprojekt – bara de inte placeras just i min närmiljö. Och det kan handla om sopor.

Under tidigt 2000-tal planerade Karlskrona kommun för ett nytt värmekraftverk som bland annat skulle eldas med avfall. Protesterna från boende i Rödeby, ett samhälle i närheten av den avfallsanläggning som redan fanns och som skulle byggas ut, lät inte vänta på sig. Information om modern förbränningsteknik, möten och diskussioner hjälpte inte. Projektet fick läggas ned, värmeverket kom att eldas med biobränsle och soporna fortsätter att transporteras till förbränning på andra ställen i landet. Något år tidigare hände samma sak i grannkommunen Ronneby där en förbränningsanläggning för sopor stoppades.

I ett vidare perspektiv syns ännu större avstånd när sopor från den rika världen finner vägar, legala och ille-

gala, till länder där arbetskraften är billig och miljölagstiftningen obefintlig. På så sätt drabbas människor någon annanstans dubbelt av västvärldens konsumtion. Både genom det avfall som uppstår när produkterna tillverkas och när de tjänat ut. Här kan lättjans innebörder av likgiltighet och empatilöshet komma till användning. Det som sker någon annanstans behöver man inte bry sig inte om.

Om man vill fördjupa sig i avfallets omfattning, avfallsströmmar eller jämförelser mellan länders avfallsproduktion och hantering är EU-statistiken *Eurostat* en ovärderlig källa. Här finns underlag för att jämföra BNP med hur mycket sopor som genereras och vilka länder som tar emot avfall inom EU. Det vanhedrande epitetet "The dirty man of Europe" ambulerar mellan Europas länder och bygger på parametrar som innefattar utsläpp, avfallsmängder och bristande återvinning. I *Avfall Sveriges* presentation av avfallsstatistik från *Eurostat* framgår att Sverige generellt har en bra position med 479 kg hushållsavfall per person och år 2005 och 431 kg 2020, vilket är under EU-snittet, 505 kg. Svenska medborgares hushållsavfall närmar sig faktiskt länder med låg BNP i Europa. Däremot finns vår granne Danmark i listans topp med 845 kg hushållsavfall per person 2020. Det finns alltså inga enkla samband mellan välstånd och avfallsproduktion, och avfallsstatistiken måste som all statistik analyseras noggrant. Det gäller också avfallsströmmar inom EU.

För några år sedan gick exempelvis sopexporten ganska enkelriktat från EU-länder med hög BNP till länder med lägre. Den bilden har senare nyanserats i och med att även länder som Sverige numera tar emot sopor för förbränning i de effektiva anläggningar som kräver vissa volymer för optimal effekt.

Men även om det som i Sverige finns strikt lagstiftning för hur avfall ska tas om hand blir det ändå häpnadsväckande ofta fel. Likgiltigheten, det vill säga lättjan, återfinns då hos skurkaktiga företag som fått kommunala eller andra uppdrag att ta hand om avfall och som sedan bara struntat i att följa reglerna. Ett sätt att kringgå bestämmelserna om elektronikavfall är till exempel att klassa det som begagnade varor istället för avfall och på så sätt kunna exportera skroten. Andra sätt är helt illegala och bygger på att elektronikskrot smugglas ut ur Europa till Asien och Afrika där människor på pyrande soptippar bränner bort plasten från elsoporna för att frigöra de värdefulla metallerna. Kriminalitet har en förunderlig förmåga att följa i avfallens spår, kanske just på grund av en generell ovilja att befatta sig med sopor eller vilja veta vart de tar vägen.

De följande exemplen är däremot inhemska. Företagen är inte namngivna eftersom rättsprocesserna pågår och domar ännu inte fallit. Ett av dessa företag misstänks för grova miljöbrott som skett runt om i landet mellan 2015 och 2020. Bland annat ska företaget ha grävt ner eller

dumpat stora mängder avfall. I november 2019 började det dessutom brinna i en jättelik sophög i Kagghamra som företaget i fråga ansvarade för. Det blev en svårsläckt brand som pågick i flera månader och som plågade boende i området med luftföroreningar.

Ett annat exempel från 2018–2019 handlar om entreprenörer som istället för att återvinna batterier dumpat det giftiga innehållet på åkrar bland annat i Kumla, Örebro och Eskilstuna. Den här skandalen har en extra demoraliserande dimension eftersom batterierna till stora delar kom från de röda batteriholkar där vanliga människor ordentligt sorterat för att undvika miljöfarliga utsläpp istället för att bara slänga batterierna i hushållssoporna.

Vidare undersökningar har visat att de båda exemplen ovan hänger ihop, att samma personer varit verksamma i de olika företagen. Det är en vanlig strategi att den här sortens verksamheter har samband men byter namn och ägare för att göra sig oåtkomliga. Ett bra exempel på detta finns i Trelleborg. Här vandrar ansvaret för ett sopberg från bolag till bolag medan själva soporna, osorterat byggavfall, ligger kvar sedan 2020. Runtom i Skåne finns andra förgreningar till samma bolag. Det är gips, krossat tegel, betong som dumpats på idrottsplatser, i prima åkerjord eller på platser med stora naturvärden.

Luckor i lagen gör den här sortens kriminalitet möjlig. Under tiden som ansvar ska utredas och utkrävas byter bolagen ägare, går i konkurs, anlitar målvakter. I det

skånska fallet har företagen exempelvis överlåtits till en bedrägeridömd man i Borås för att fortsätta vandringen till en narkotikamissbrukande tonåring i Blekinge för att sedan fortsätta vidare till någon annan. Affärsidén är enkel: sopor som måste tas om hand innebär lättförtjänta pengar. Det fiffiga i det hela är att företagen tar hand om pengarna men lämnar soporna till någon annan att städa upp. De verkliga skurkarna håller sig på behörigt avstånd, både från avfallet och från lagen.

Det finns förstås småskurkar också som tillämpar samma strategi. Dit hör de som väljer att dumpa säckar med avfall, uttjänta gamla kylskåp eller bilvrak utan identifikation på skogsvägar, i vägkanter, på industritomter. Kort sagt på alla möjliga ställen där markägaren lämnas med bekymret att ta hand om soporna. Och här kan det bli riktigt knepigt när frågor om äganderätt (till soporna) ska jämkas med markägares rätt till sin egen mark och till frågor om miljöbrott. Hela den här hanteringen kännetecknas av en anmärkningsvärd handfallenhet där soporna och vraken hamnar mellan juridiska stolar och därför kan bli stående mycket länge.

Lättjan handlar i det här perspektivet om avstånd i bokstavig och bildlig bemärkelse. Genom att förlägga ansvar och skyldigheter någon annanstans blir avfallet någon annans problem. Det är svårt att inte också tycka sig se lättjan skymta hos alla uppdragsgivare som så gärna lägger ut jobb på entreprenad men som dåligt kontrol-

lerar vilka företag de har att göra med när avfall ska tas om hand. Det är snarare medierna, med hjälp av privatpersoner, som tagit på sig den granskande och utredande rollen och borrar sig ner i avfallshögarna.

Dödssynderna har finurligt nog sina positiva spegelbilder, de sju dygderna. Spänningen mellan synd och dygd kan kännas omodern. Men den hjälper oss att tydligare få syn på vad dessa polariteter innebär samt att reflektera över att det också kan handla om en glidande skala mellan de lika mångtydiga och kanske omodernerna begreppen ont och gott. Lättjans motpol är fliten, *industria*. I det här sammanhanget kan det vara befogat att lägga till ytterligare några dödssynder och deras polära dygder: girigheten med sin motpol i generositet, *liberalitas*, och avunden med sin motpol i medmänsklighet, *humanitas*. I diskussionen om avstånd och lättjans inneboende likgiltighet ger de tre dygderna flit, generositet och medmänsklighet tillsammans ytterligare klarhet genom sin frånvaro. Ingen av dem står att finna i det snåla och lata beteendet att låta andra reda upp det som inte ska finnas på min bakgård.

Teknik och skam

Dödssynderna har inte bara ett symboliskt djur och en motsatt dygd i sin pedagogiska verktygslåda. De har också tilldelats var sin demon.

Lättjans demon är Belfagor eller Belfigor, Belphegor, Beelphegor – det finns flera olika stavningar av namnet. Belfagor har liksom den arbetsamma åsnan en förbryllande innebörd när den kopplas till lättjan. Belfagor beskrivs ungefär som den demon som hjälper människor att göra upptäckter och uppfinningar. Man kan ju fråga sig vad det är för fel på det och hur det kan kopplas till lättja. I beskrivningarna finner man emellertid utsagor om att Belfagor förleder människor genom att föreslå dem geniala uppfinningar som ska göra dem rika. Och felet skulle då vara att detta också gör dem lata och slöa.

I en del beskrivningar nämns att för att behaga Belfagor, i utbyte mot uppfinnings- och annan rikedom, måste hans anhängare lämna sin själ i pant, en vanlig trop i förhandlingar med djävulen. Men, och här närmar vi oss soporna, det förekommer också att priset för att behaga Belfagor är att man måste uträtta sina behov framför

honom! På en återkommande avbildning sitter han också på en tron hopsnickrad av plankor, som ett utedass ungefär, håller upp sin svans och ser allmänt motbjudande ut.

Demonen Belfagor är inte så känd, och mera undan-
glidande än sina demonkumpaner kopplade till de andra
dödssynderna, Lucifer, Mammon och Belsebub. Lättjan
är kanske också en mera svårfångad synd, mer glidande på
skalan mellan ont och gott än exempelvis girighet eller
högmod. Men som andra demoner lockar Belfagor fan-
tasin och har givit namn åt exempelvis dödsmetallband,
figurer i många och andra serier, en opera, litteratur och
teater. Inte minst är han huvudpersonen i Machiavellis
roman *Belfagor arcidiavolo* (Belfagor ärkedemonen), också
känd som *Il demonio che prese moglie* (Demonen som tog sig
en fru), skriven under tidigt 1500-tal. Demonens egen-
skaper och kopplingar till varierande synder varierar
också med i vilken tradition han, ibland hon, förekom-
mer: den judiska mystiken, den kristna eller den orienta-
liska. Motivet med djävulen/demonen som gifter sig med
en människa tillhör den senare traditionen och förekom-
mer exempelvis i sagosamlingen *Tusen och en natt*. Kopp-
lingen till lättja återfinns i den kristna traditionen.

Med denna exkursion till demonernas rike i minnet kan
frågan ställas om det finns något att lära här i förhållande
till sorpor, avfall och lättja. Ja, kanske i den meningen att
en övertro på teknik och uppfinningsrikedom – liksom i
berättelserna om Belfagor – leder till lättja. Om fram-

tidens teknik kommer att lösa samtidens problem, varför då bry sig om att ändra livsstil? Sådan teknikoptimism hörs i klimatdebatten, där vissa politiska och andra grupperingar aningslöst och bekvämt hävdar uppfinningarnas primat istället för att söka verktyg för verklig förändring. Men en naiv teknikoptimism löser ingenting, den skjuter bara upp problemen. Det finns gott om exempel på tekniker som inte levererar; ångbehandlingen av förorenad jord i Teckomatorp är bara ett sådant. Och frågan om hur framtiden ska hantera kärnavfall hovrar över samtidens energitörst. Men, och det är ett viktigt men: teknik har utan tvekan förbättrat allt slags avfallshandtering. Tekniken ska bara inte användas som frikort för fortsatt lättja.

Provkartan på tekniker och uppfinningar för att komma tillrätta med tidigare och nutida synder kan göras hur stor som helst. Plast som fångas in från haven, förfinade förbränningstekniker, bakterier som äter upp oljespill. Tekniker som transformerar värdelöst avfall till värdefullt material och som tar tillvara metaller, textilfibrer, rötslam. Pantsystem för återvinning. Det är en mycket positiv trend att avfall alltmer betraktas som en resurs som i första hand återbrukas, i andra hand återvinns. Men bäst är fortfarande naturligtvis att det inte alls uppstår, att avfallet minimeras i enlighet med avfallstrappans första prioritet. En nollvision för sopor är ju inte möjlig att uppnå. Men själva strävan kan vara vägledande och värdefull.

I vardagslivet är det avgörande att systemen för avfallshandling är enkla att förstå, lätta att komma åt, billiga att använda. Själva insamlingen av sopor måste utgå från lättjans princip. Bli det komplicerat att lämna sitt källsorterade material är risken stor att människor struntar i att sortera. Kostar det pengar att lämna avfall riskerar markägare att få ta emot sopsäckar och bilvrak längs skogsvägarna. Devisen ”det ska vara lätt att göra rätt” som ofta används i avfallssammanhang förtjänar att hållas ständigt aktuell.

Viljan att göra rätt är också tämligen stor när det handlar om hushållsavfall. Jämfört med att avstå från allsköns konsumtion är det en förhållandevis enkel miljöhandling att källsortera. Bara det inte blir för krångligt. Här finns klara förbättringspotentialer. En källa till förtret är förpackningar som består av olika slags material och där frågor uppstår om de olika materialen ska skiljas åt eller om förpackningen ska sorteras som antingen det ena eller det andra. Långt ifrån alltid finns information på förpackningen hur den ska sorteras och för importerade varor kan andra principer för sortering gälla. En annan förtretlighet kan gälla skillnaden mellan förpackningar och material, där det kan verka ologiskt att plastleksaken inte kan sorteras tillsammans med plastförpackningen. Utvecklingen går också mot att sortera i materialströmmar och låta kommunerna, inte förpackningsindustrin, ta hand om det källsorterade materialet. Alla håller förstås

inte med om det problematiska i att skilja produkt från förpackning. I en förbittrad insändare för ett antal år sedan menade skribenten att den som inte kan skilja på en damcykel och en konservburk inte heller borde få rösta.

I moderna bostadsområden planeras numera redan från början för smidig sophantering. Det kan vara platser där grovsopor kan lämnas och dit man kan ta sig utan att nödvändigtvis ha tillgång till bil. Det kan vara underjordisk sopförvaring som skapar snyggare utemiljöer. Äldre bostadsområden rustas upp även vad gäller sophanteringen. Det saknas inte originella lösningar, som i Malmö, där häst och kusk samlar upp sopor i trafikreglerade bostadsområden där sopbilar inte kommer fram. Det är viktigt att sopsortering inte bara fylls av pekpinnar och påbud. Inspirerande och roliga exempel kan göra lika stor, eller större, nytta.

Så finns det sopor som kan vara pinsamma att visa upp, hur smarta lösningar som än skapas. Sopor och avfall är avslöjande och en del sopor kan kännas olämpliga att exponera inför publik; just det behöver inte bara handla om lättja. Därför kan överblivna läkemedel hamna i avloppet eller bland brännbart, och uttjänta sexleksaker kan invirade i tidningar landa i pappersinsamlingen. Personal som arbetar på återvinningsstationer eller i sortering har mött det mesta. Som två uppstoppade lejon i containern för brännbart i Bunkeflo, Skåne. Värre är det med levande djur, som inte så sällan hittas i anslutning till återvinnings-

stationer. Ofta halvdöda eller döda kattungar, men det kan som i Stenungsund, Bohuslän också handla om en död och en levande pytonorm. Likgiltigheten inför de lidande djuren är om något en illustration av lättjan som en dödssynd.

Det är ett misstag att tro att människor endast har en teknisk rationalitet och ett tekniskt förhållningssätt till avfall. Sopor och smuts, oordning och skräp är istället kulturellt impregnerat och socialt stigmatiserat. Därför måste också den känslomässiga rationaliteten beaktas när avfallets infrastruktur byggs upp. Vad som anses äckligt och orent varierar med tid och rum, och det är en stark kulturell drivkraft som behöver förstås och användas konstruktivt när människor ska övertygas om allt slags avfallshantering. Ett exempel kan gälla lukter. Till skillnad från de historiska miljöernas sopluktande doftspår finns numera en skräck för allsköns lukter – hushållssopor, svett, toalettodörer. Därför behöver det förklaras om och om igen att utsorterat matavfall snabbt börjar lukta illa om det förvaras i slutna kärl som en plastspann med lock. Eller om den bruna påsen med matavfall stängs in i en plastpåse som sedan slängs och förstör fraktionen för matavfall. En stark känslomässig önskan om att till varje pris motverka en kulturellt vanhedrande soplukt därhemma får alltså motsatt tekniskt resultat: en hastig och illaluktande nedbrytningsprocess eller förstörd återvinning.

Skam är den kulturella drivkraft som kanske allra mest utmanar lättjan. På webbportalen ”Hall of Shame” började brittiska Environment Agency lista de värsta miljösyndarna i akt och mening att mana till förändring och ibland till åtal. Det är självklart inte bra för ett företags varumärke att hamna i topp på den listan. I Sverige, och med inriktning på privatpersoners synder, blev ordsammansättningar med -skam först känt med begreppet ”flygskam”. Det fanns med i den svenska nyordslistan 2018 och följdes raskt av andra skambegrepp som ”plastskam” eller ”klädskam”. När människor börjar skämmas över att konsumera resor som inte är alldeles nödvändiga, över att producera plast eller textilavfall – eller över att lukta svett eller sopor – kan beteenden förändras snabbt. Tidigare självklara och bekväma alternativ kan överges till förmån för sådana som genererar mindre utsläpp och färre sopor. Det kan även innebära återvinning eller återanvändning, praktiker som tidigare var självklara, före massproduktionens och de billiga varornas tidevarv.

Det finns en moralisk dimension i avfallet. Kommentarsfälten eller insändarna är en bra temperaturmätare på sopmoral och åsikter om vad som är rätt och fel. Är det rätt att som privatperson huta åt någon som slänger en hel låda plasticskräp i återvinningscontainern för wellpapp? Just den frågan diskuterades livligt i anslutning till en krönika av Hanna Hellquist i *Dagens Nyheter* i september 2022. Åsikterna gick isär. Vissa menade att det var en

absolut skyldighet att säga ifrån. Andra hade en mer avvaktande hållning. Skulle en sådan sopsyndare bry sig om att bli tillrättavisad när ofoget skedde fullt synligt och trots arga blickar från dem som bevittnade händelsen? Kanske var personen i fråga bara distraherad eller stressad och gjorde oavsiktligt fel? Kanske skulle den som sa ifrån bli hotad? Det viktiga i den här historien kan vara att syndaren uppenbarligen visste att det var fel att slänga plast i wellpappen. Och att de fräcka och trotsiga blickarna mot dem som såg på troligen var ett sätt att antingen dölja skammen över att göra fel eller att utmana en kollektiv normalitet.

Källsortering och turer till återvinningsstationer har blivit en del av vardagens avfallshantering. Den förutsätter att lättjans första impulser överges men också att det har organiserats så att det är enkelt och lätt att göra rätt. Om lättjans demon lurar i vassen för att förleda oss att tillbakalutad lämpa över ansvaret för avfallshantering på tekniska lösningar och framtida generationer är det förstås av ondo. Och även tekniska innovationer med de bästa avsikter kan få oförutsedda, negativa följder. Men om tekniken samspelar med insikter och beteendeförändringar kan det i bästa fall ändå leda till något som är gott.

Till syndernas försvar

Lättjans alla praktiker, så som de kommit till uttryck i den här texten, kan sammanfattas i att hålla avfall på avstånd. Att inte befatta sig med det, att lämna över hantering och ansvar till andra, att gömma undan och glömma bort, att förpassa soporna utom synhåll.

Men är det också en dödssynd? Ja, i bokstavlig bemärkelse när illa hanterat avfall förgiftar, skadar och dödar växter, djur, människor. I bildlig bemärkelse när lättjan förlamar både fantasi och handlingskraft. Lättjans praktiker är heller inte särskilt effektiva när det gäller avfall. Det som gömts har en förarglig förmåga att komma fram i ljuset. Sopor från det förgångna hemsöker nutiden och kräver sin uppmärksamhet. Det hjälper föga att exportera problemen, även om det så är till andra sidan jordklotet, när luft- och vattenföroreningar får globala konsekvenser.

Vetenskap innebär att ifrågasätta, att vända och vrida på frågeställningar och problem. I överensstämmelse med den humanistiska forskningstraditionens sätt att problematisera och relativisera kunde den här texten också ha rymt ett avsnitt till lättjans försvar. Den kunde ha disku-

terat lättja som motkraft till överkonsumtion och arbetslivets ekorrhjul. Det känns för en forskare ovant att renodla en innebörd av begrepp utan att också lyfta fram dess motsatser, begrepp som dessutom kan verka omoderna och ogiltiga i en modern kontext. Synd och dygd, ont och gott – vilken plats har de i en sekulariserad samtid?

Men just för att begreppen dödssynder är ålderdomliga och egendomligt fyrkantiga när de används i sin strikta, negativa betydelse är de också spännande att tillämpa på något så trivialt som dagens sophantering. Kopplingarna mellan historia och samtid finner nya vägar sedda genom dödssyndens nyckelhål. Det fanns kanske en vishet i att utnämna vissa beteendemässiga avarter till dödssynder, en vishet vi möjligen också i dagens samhälle kan lära oss något av?

Möjligen förtjänar listan att uppgraderas och anpassas till samtiden. Men de synder vi redan har räcker långt. Visheten består i att medvetandegöra att de finns, att de följer människans spår. Det går inte att utplåna dem men att motarbeta dem. Varje gång vi sorterar hushållsavfall, varje gång skolklasser plockar skräp, varje gång medier avslöjar sopsyndare motarbetas lättja och likgiltighet. Det är gott så.

Riksbankens Jubileumsfond: främjar, inspirerar och deltar

Riksbankens Jubileumsfond (RJ) är en fristående stiftelse, som har till ändamål att främja humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning i Sverige. Stiftelsen bildades genom ett beslut i riksdagen 1964, då en donation från Sveriges riksbank godkändes och stadgarna fastställdes. Jubileumsfondens tillkomst var en del av 300-årsfirandet av världens äldsta ännu verksamma centralbank, i vilket även ekonomipriset till Alfred Nobels minne och bankhuset vid Brunkebergstorg ingick. Med bildandet av en stiftelse önskade riksdag och riksbank gagna ett angeläget nationellt ändamål: vetenskaplig forskning med anknytning till Sverige.

I mer än 50 år har stiftelsen nu främjat forskning inom humaniora och samhällsvetenskap. 2022 uppgick det sammanlagda stödet för forskning och samverkan till omkring 500 miljoner kronor. Hundratals forskare inom dessa fält har fått bidrag för att genomföra forskning, bygga upp infrastrukturer och nätverk, knyta nya kontakter och delta i såväl konferenser och seminarier som i den offentliga debatten.

RJ 2023

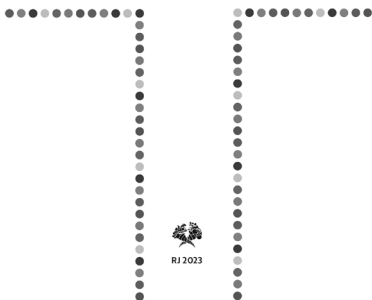
Dödssynderna i vår tid

Redaktör: Jenny Björkman

Redaktionsråd: Ingrid Elam, Lisa Irenius,
Sven Anders Johansson

DÖDSSYNDERNA
I VÅR TID

Den som slänger sitt skräp i närmaste gathörn eller dike gör sig skyldig till lättja. En harmlös förseelse kan tyckas, men sedd genom avfallshandlingens lins växer lättjan fort till en dödssynd som skadar andras liv och hälsa. Att gömma och glömma sopor har alltid varit en praktik som kan få ödesdigra konsekvenser. Tunnor med gift som grävs ner börjar förr eller senare läcka. Att skeppa avfall till länder där billig arbetskraft rensar skräp under omänskliga förhållanden flyttar problemen längre bort, men minskar inte synden. Och en övertro på att teknik kan omvandla sopor till nyttigheter riskerar att öka lättjan.

Riksbankens Jubileumsfond publicerar under 2023 en samling essäer om *Dödssynderna i vår tid*. Etnologen Lynn Åkesson ger en rad exempel på hur lättjan präglar vårt förhållande till avfall och visar med smärtsam tydlighet att vi inte kan fortsätta sopa skräp under mattan eller likgiltigt titta bort.

RJ2023: *Dödssynderna i vår tid*
Riksbankens Jubileumsfond
i samarbete med Makadam förlag

RIKSBANKENS
JUBILEUMSFOND

FRÄMJAR HUMANIORA
OCH SAMHALLSVETENSKAP